

XIX. YÜZYILDA OSMANLI MAHKEMELERİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Transformation Of Ottoman Courts In The 19th Century

Ekrem Buğra EKİNCİ*

Özet: Fransa İhtilali'nin tesiriyle Osmanlı ülkesindeki gayri müslimlerin hukukî statüsüne dair anlayışın değişmesi ve bunun Babiali'yi tazyik etmesi neticesinde siyasî ve adli müesseselerde bir takım değişikliklerin yapılması zaruri oldu. Öte yandan XIX. asır başlarından itibaren Avrupa ile iktisadî münasebetlerinin artması, Osmanlı hükümetini adliye teşkilatını yeniden organize etmeye sevk etti.

Bir yandan idare, ceza ve ticaret hukukunu tanzim eden yeni kanunlar yapılırken; gayri müslim azaların da yer aldığı yeni mahkemeler ve ecnebi unsurlu davalara bakmak üzere ticaret mahkemeleri kuruldu. Bu ıslahat, Avrupa'yı da, gayri müslimleri de tatmin etmekten uzak kaldığı gibi, Müslüman halkı da huzursuz etmiştir.

Bu yenilikler Fransız örneğine göre yapılsa bile, şer'î prensiplerden ayrılmamaya dikkat edildi. Bu da sosyal hayat yanında, hukuk ve adliyede de düalite meydana getirdi. Gerek ihtiyaçların, gerekse Avrupa devletlerinin baskılarıyla şekillenen bu yenilikler Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürdü. Cumhuriyet adliyesi, bu teşkilatın devamıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı'da Hukukî Dönüşüm, Osmanlı'da gayrimüslimlerin hakları.

Abstract: As a result of the change in the understanding of the legal status of the non-Muslims in the Ottoman Empire with the influence of the French Revolution and the pressures of this change on Babiali, it was necessary to make some changes in the political and judicial institutions. On the other hand, the increase in economic relations with Europe since the beginning of the 19th century prompted the Ottoman government to reorganize the judicial organization.

On the one hand, while new laws regulating administrative, criminal and commercial law are being made, new courts, including non-Muslim members, and commercial courts were established to deal with cases involving foreigners. This reforms are far from satisfying of non-Muslims as well as Europe and due to that amendment the Muslim people are uneasy as well.

Even if these innovations were made according to the French example, the Sharia principles was not disregarded. This, in addition to social life, created duality in law and the judiciary. Innovations shaped by both the needs and the pressures of the European states continued until the end of the Ottoman Empire. The Republic of Turkey judiciary is the continuation of this organization.

Keywords: Legal Transformation in the Ottoman Empire, Rights of non-Muslims in the Ottoman Empire.

2019/1 62-63 ss.115-133

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, info@ekrembugraekinci.com
Makale Geliş Tarihi : 29/08/2019, Makale Kabul Tarihi : 30/09/2019

I. KLASİK DEVİRDE MAHKEMELER

Monarşilerin hepsinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de teşri, icra ve kaza (yasama, yürütme ve yargı) fonksiyonları, adı ne olursa olsun (halife, sultan, emir, padişah vs.) devlet başkanının uhdesindedir. İslâm hukukunda halife/hükümdar, bu fonksiyonlarını vekilleri vasıtasıyla kullanır; adlî işleri, halife adına, onun tayin ettiği kadılar yerine getirir.

İslâm dünyasında kadı adı verilen hâkimleri belli adlî çevrelerinde dava görüp halletmek üzere halife/hükümdar tayin eder. Hazret-i Peygamber bizzat dava dinleyip hüküm verdiği gibi, kadılar tayin etmiş; O'ndan sonraki halifeler de bu yolda hareket etmişlerdir. Abbasîler zamanında kâdiyülkudatlık adlı bir makam ihdas edilerek, başına İmam Ebu Hanife'nin güzide talebesi Ebu Yusuf getirilmişti. Günümüzdeki adliye nazırlığı ile temyiz mahkemesi ve yüksek idare mahkemesi reisliği gibi memuriyetlere karşılık gelen bu makam, artık kadıları tayin etmeye ve halifenin kaza salahiyetini onun adına kullanmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gazi tarafından kadılar tayin edilmiş; Sultan I. Murad zamanında da önceki İslâm devletlerindeki kadiyülkudatlığın benzeri kazaskerlik müessesesi ihdas edilmiş, kadıları artık bu makam tayin etmeye başlamış; daha sonra Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kaza, fetva ve öğretim işleriyle uğraşan sınıfın başıdır.

Osmanlı ülkesi kaza adını taşıyan adlî mıntıkalara taksim edilmiştir. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlâk ve ilmî ehliyet sahibi tanınan zatlardan iki yıllığına kadılar tayin edilir. Mekke, Medine gibi mutena yerlerde bu müddet bir yıldır.

Günümüzde (noterlikte olduğu gibi) sırada bekleyen herkesin tayin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak maksadıyla tespit edilen bu bir veya iki yıllık müddet sonunda kadılar merkeze gelerek yeni bir vazifeye tayinlerini bekler. Bu bekleme müddetinde medreselerde müderrislik yaparak nazarî bilgilerinin inkişaf ettirebilirler. Kadıları evvelce kazaskerler tayin ederken, XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçen ve ilmiye sınıfının başı pozisyonuna gelen şeyhülislâmlık bazı üst rütbeli kadıları tayin salahiyetini kazanmıştır.

İşleri fazla olan yerlerdeki kadılar kendilerine kadılık vasıflarını haiz kimselerden vekiller seçebilirler. Bunlara naip denir. Kimi zaman uzak yerlere tayin edilen vazife yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine naip tayin etmişlerdir.

Evvelce kadıların maaşları yoktu, mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki naip, kâtip, muhızir ve mübaşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılardı. Kadılar, dava görmenin yanı sıra, buldukları yerin idare, maliye ve belediye işleriyle de vazifelidir.

O devirde muayyen mahkeme binaları yoktur. Kadılar ya evlerinde veya camilerde dava dinlerler. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlar. Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi bahis mevzuu değildir. Mülkî âmirlerin de kadılar üzerinde kontrol hakkı yoktur. Kadılar merkezden tayin edilir ve doğrudan merkezle yazışır.

Mahkemelerde şer'î hukuk tatbik edilir; fıkıh kitaplarına göre verilen hükümler derhal kolluk memurları (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı vs.) tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirazı olan bunu başşehirde bulunan Divan-ı Hümâyün'a götürebilir. Divan hükmü tetkik eder; hukuka aykırılık görürse davayı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren veya başka bir mahkemeye gönderir yahud da davaya bizzat kendisi bakarak neticelendirir. Divan'nın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardır.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kaza çevresinde bulunan ve kadıların riyaset ettiği şer'îye mahkemeleri dışında muayyen davalarda merkezde bulunan Divan-ı Hümâyün ile kazaskerlerin; esnaf üzerinde loncaların ve muhtesiplerin; malî hususlarda defterdarların; askerler üzerinde Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya'nın; Peygamber soyundan gelenler üzerinde nakübüleşrafların; dirlik sistemine dair işlerde de beylerbeyi ve sancakbeyi divanlarının adlî salahiyeti vardır.

II. TANZİMAT DEVRİNDEKİ MAHKEMELER ISLAHATI

Osmanlı hukuk tarihini umumiyetle iki devre ayırmak âdet olmuştur; Beş asırdan fazla bir zamanı ihtiva eden klasik devir ve öte yanda bir asrı bulmayan, ancak en az önceki kadar mühim hadiselerin cereyan ettiği Tanzimat devri. Hayli uzunca olan ilk devirde mahkemeler teşkilatı ufak tefek istisnalarla beraber hep bir yeknesaklık arz eder. Ancak ilkinde göre oldukça uzun olan ikinci devir boyunca adliye teşkilatında çok mühim değişiklikler yapılmış, imparatorluğun sonuna kadar hükümetin mahkemeler teşkilatı üzerinde tasarrufu devam etmiştir.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nin hayatında açılan yeni safha bir inkılâb (devrim) sayılamaz. Berkes, o zamanki Osmanlı cemiyetinde hâkim olan telâkkiye göre, hayatın kanununun inkılâb (değişme) değil, nizâm (düzen); ideal olanın da evrim değil denge olduğunu söyler.¹ Tanzimat'ın getirdikleri daha çok *batılılaşma* olarak adlandırılmaktadır. Batılılaşma da, doğrusu problemlili bir tabirdir. Bunun yerine *modernleşme* demek belki daha doğrudur.

Reform, “yeniden yapılanma” demek olduğuna göre, bir cihetten Türkçe'deki “ıslah” (iyileştirme) sözünün mukabili olarak kullanılmaktadır. Ancak ıslah, reformdan çok daha yerine oturan bir tabirdir. Çünkü reform, her zaman bir iyileştirme getirmeyebilir. Zaten bu devirde yapılanların daha çok “ıslahat” olarak vasıflandırılması boşuna değildir.

“Tanzimat” sözü de az çok bu paraleldedir; hatta o zaman için herkese ıslahat kelimesinden daha hafif ve sevimli gelmiştir. Üstelik o devir için hükümetin öncelikli hedefleri olan “kanun yapma” ve “nizam kurma” mefhumlarını da ifade eder. “Tanzimat”, “nizam”dan gelir. “Nizam” da o devir için, düzen kelimesinden çok, “kanun” mukabilidir. Nitekim Avrupalılar, Tanzimat için “legislation” (taknin) sözünü kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu devirdeki ıslahatın büyük bir kısmı hukuk sahasında ve iki şekilde cereyan etmiştir: “Kanunlaştırma” ve “yeni mahkemelerin kurulması”. Bu çerçevede ceza ve memur muhakemati kanunları, arazi kanunu, muhakeme usulü kanunları, ticaret kanunları çıkarılmıştır.

Tanzimat, nizam, ıslahat gibi tabirlerin tercihi akla şunu getiriyor: “Eski sistem iyiydi, bu sistemden uzaklaştıkça işler bozuldu, şimdi tekrar o sistemi ihya etmek lâzımdır; böylece sıkıntılar aşılabılır!” Tanzimat sonrasına hep bu zihniyet hâkim olmuştur. Tanzimat ıslahatı, belki bir yenilik arayışını gösterir ama bu devirde eski siyaset, hukuk ve cemiyet telâkkilerinin de aynen devam ettiği görülür. Devre “Tanzimat” adının verilmesi de bundandır. Fransa'da Birinci İmparatorluk yıkıldıktan sonra krallığın ihya edilerek eski Bourbon hanedanının tekrar başa getirildiği devre “restorasyon” devri denilmiştir. Tanzimat ricâli bundan bir adım ileri gitmiştir.

¹ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı, İstanbul, 1978, s. 30.

A. ADLİYE ISLAHATININ SEBEPLERİ

1. Islahata Duyulan İhtiyaç

Osmanlı Devleti asırlarca dünyanın en güçlü devleti olarak yaşamıştır. Bunun arkasında askerî ve siyasî güç (*gazâ ruhu*) yanında, devlet müesseselerinin sağlamlık ve zamana göre mükemmelliği yatıyordu. Osmanlı adlî sistemi devrinin en üstünüydü. Ancak devletin zamanla askerî, siyasî ve malî bakımdan güç kaybetmesine paralel olarak sosyal sahalarda da çözülme başlamış; adlî sistem de bundan nasibini almıştır.

Hukukçular geliri nispetinde sıkıntılı ve dedikodusu bol olan kadılık vazifelerine; geliri az ama daha huzurlu ve şerefli görülen fetva veya tedrisat işini tercih etmeye başlamıştır. Bu sebeple mahkemeler hukukî ehliyet ve ahlakî meziyetçe aranan vasıfları taşımayan naiplerin elinde kalmıştır.

İnsanlar da hukukî ihtilaflarının, -daha kolay ve ucuz olduğu için- müftülerden fetva sorarak hallini tercih etmektedir. Zaten cemiyet hayatı hukukî ihtilafları arttıracak kadar çetrefil değildir. Hukukî ihtilaflar ve dolayısıyla mahkemelere intikal eden dava sayısı az olduğundan mahkeme gelirleri düşüktür. Bu sebeple de hediye, rüşvet ve iltimas baş göstermiştir. Mahallî nüfuz sahibi kimseler, adliye mensuplarına tesir ederek, kendi istekleri istikametinde hareket etmelerine uğraşmaktadır.

Bütün bunlar, memlekette adalet fikrini, dolayısıyla emniyet ve asayiş zedelemiştir. Zaman zaman kısa vadeli ve sert tedbirlerle bunun önüne geçilmeye çalışılmışsa da muvaffak olmamıştır. Böylece XIX. asrın başına gelinmiştir. Devlet idarecileri, artık pek çok müessesede olduğu gibi adliye teşkilatında da ıslahat yapılması icap ettiğine yürekten inanıyorlar; aksi takdirde devletin tamamen çökeceğinden endişeleniyorlardı.²

2. Hukukî Sebepler

Kadılar klasik dönemde halkın mütegalibe ve devlet adamlarının zulümlerinden şikâyetlerine ilişkin davalara bakmaya çekinirlerdi. Çünkü bu davalar mahallî nüfuz ve etkilerden çoğunlukla masun kalamazdı. Bu gibi davaları soruşturma evrakıyla beraber merkezdeki Divan-ı Hümayun veya bunun taşralardaki örneğini teşkil eden paşa divanlarına havale ederlerdi. Bunlar her türlü tesir ve nüfuzdan salim olarak karar verilen ve bu kararların tavizsiz icra edilebildiği mercilerdi.

Tanzimat devrinde zulüm, rüşvet gibi hukuka aykırı hareketlerle mücadele çerçevesinde bir takım tedbirler getirilmiş ve bu yolda Türk kanunname an'anesine göre ceza ve memur muhakemesi kanunları çıkarılmıştır. Islahatın mühim bir alametini teşkil eden bu kanunların tatbiki de kadıların riyaset ettiği an'anevî şer'îye mahkemelerine değil, 1840'dan itibaren Avrupaî tarzda kurulan merkezî ve mahallî meclislere verilmiştir.

3. Ticarî Gelişmeler

XIX. asır başlarında sanayi inkılabını yapan Avrupa'nın ucuz ve bol malları Osmanlı memleketini bir pazar hâline getirmiş, dış ticaret çok inkişaf etmişti. Bu sebeple pek çok Avrupalı tüccar Osmanlı topraklarına gelip gitmeye, hatta yerleşmeye başlamıştı. Bunlar Osmanlı teb'asıyla aralarında doğan ihtilaflarını bu sahadaki baş döndürücü değişikliği takip edemeyen ve dolayısıyla ticarî örfleri pek bilemeyen kadı mahkemeleri önüne götürmek yerine, tüccar hakemlere havale etmekteydiler.

² Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, 3.baskı, s.19, 131, 161-162.

Devlet, bu işi düzene sokmak ve en azından kontrol etmek mecburiyetinde kalarak ticaret davalarına bakan ve azaları arasında ecnebilerin de bulunduğu adli meclisler kurdu. Böylece ilk defa olarak şer'îye mahkemelerinin yetkileri sınırlandırılıyordu.³

4. Ecnebi Baskılar

Osmanlı topraklarında yaşayan gayri müslim vatandaşlar (zimmîler), aynı dinde buldukları Avrupa devletlerine ticaret mevzuunda aracılık yapıyorlardı. Bu arada Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik ve laiklik prensipleri bilhassa bu gayri müslim vatandaşlar arasında yayılmış ve bunları hükümetten bir takım imtiyazlar koparmaya itmiştir.

Avrupa devletleri de, Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmelerine imkân verecek bu fırsatı kaçırmayarak dindaşları olan zimmîleri desteklemiş, hatta onları tâbiyetlerine alarak kendi vatandaşlarının kapitülasyonlardan gelen imtiyazlarından istifadelerini temin etmiş; bu vesileyle Osmanlı hükümetine devamlı baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskılar devletin sonuna kadar artarak sürmüştür. Halbuki bu devirde Avrupa devletlerinde ne adliye sistemi ve ne de azınlıkların statüsü Osmanlı Devleti'nden daha mükemmel değildi.⁴

1839 Tanzimat, 1856 Islahat ve 1875 Adalet fermanları bilhassa bu baskılar neticesinde ilan edilmiş; bunlarla gayri müslim vatandaşlara geniş imtiyazlar verilerek mahkemelerde azalık ve şahitlik yapabilmelerinin önü açılmıştır. Bunların icrası için de, yeni kanunlara ve yeni adli mercilere ihtiyaç duyulmuştur. Bu yolda nizamiye mahkemeleri adı verilen mahkemeler kurulmuş; daha doğrusu 1840'lardan itibaren kurulan merkezî ve mahallî meclisler, mahkemeye dönüştürülmüştür.

Zamanın devlet ricalinin hemen her biri, bir Avrupa devletinin tesiri altına girmişlerdi. Bu devirde İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus sefirleri, Bâbîâlî'ye her istediklerini yaptırabilecek güç ve cesareti bulmuşlardır. Ancak Tanzimat islahatının yegâne sebebi olarak ecnebi baskıyı zikretmek doğru değildi. Osmanlı ricali, bu islahatın lüzumunu hissetmiştir.

5. Merkezî Otoriteyi Güçlendirme Arzusu

Hükümet yeni adli merciler kurarak, merkezî otoriteyi de güçlendirmeyi düşünmüştür. O zamana kadar idare ile adliye birbiriyle yakından irtibatlı olduğu için, idarenin merkezleştirilmesi, ister istemez adliyeye de tesir etmiştir. Memlekette nüfuzlu bir mevkiye sahip bulunan ve adli otoriteyi elinde tutan ulemanın siyasî gücü bu reformlarla giderek azalmıştır. Adli yetkiler, giderek doğrudan merkeze bağlı ve ilmiye sınıfı gibi bir sınıfa mensup bulunmadıkları için siyasî ve sosyal nüfuzdan, ayrıca sınıf şuru ve dayanışma hissinden mahrum yeni memur-hâkimlere intikal etmiştir.

Halbuki doğrudan merkeze bağlı buldukları halde, güçlü bir sınıf mensubiyeti hissi taşıyan kadılar, tam bir adli serbesti içinde vazife yaparlar, merkezden bunlara direktif verilmesi diye bir şey bahis mevzuu bile olamazdı. Kadılar azledilseler bile

³ Sabit, *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye*, İstanbul, 1302, s. 159-160; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, TTK, Ankara, 1991, s. 62-63.

⁴ Engelhardt, Ed., *Tanzimat*, Çev.: Ayda Düz, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1975, s. 87-88, 94; Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, C.I, Çev.: Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul, 1997, s.62, 139; Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev.: Can Yücel, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.84; Baysun, Cavit, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1940, s.731-734; Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara, 1991, s.83 vd.; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 26, 70-74.

ulemadan oldukları için müderrislik, müftülük gibi başka işlerle de uğraşabilirler, böylece pek maişet endişesi çekmezlerdi. İşte adli reformlarda mühim bir saik olan merkezileşme endişesi, adli serbestinin zayıflaması neticesine varmıştır.⁵

B. ADLİYE ISLAHATININ MEŞRULUK TEMELİ

Diğer bütün ıslahat hareketlerinde olduğu gibi adliye sahasındakilerde de, pozitif hukuka, yani şer'î hukuk prensiplerine ve teamüllere uygun davranma endişesi hâkim olmuştur. Öyle ki yeni kurulan mahkemelerin hukuk tarihimizdeki divan-ı mezâlimlerin bir benzeri olduğunu dile getirilerek muhtemel menfi reaksiyonlar önlenmeye çalışılmıştır.

Ticaret davalarının farklı mercilerde görülmesi, eski hukukun örf ve âdetin tatbikine ve hukukî ihtilafların hakemler vasıtasıyla çözülmesine cevaz verişine dayanır. O zamana kadar tek hâkimle hükmeden mahkemelerin yanında, heyet halinde karar veren mahkemelerin kurulması, bir başka deyişle toplu hâkim sistemi şer'î hukuka yabancı değildir. Eski hukukta prensip tek hâkimdir, ama hâkimler heyet halinde de görevlendirilebilirler.

Şer'î hukuk, gayri müslim vatandaşların muayyen bazı davalarda hâkimlik ve şahitlik yapmalarına izin vermiştir. Bu devirde getirilen istinaf ve temyiz yollarının, İslâm tarihinde farklı isimlerle benzerleri zaten mevcuttu.

Bütün bunlarda ıslahatçıların yüzlerini ne kadar Avrupa'ya çevirmiş olurlarsa olsunlar, an'anevî yetiştirme tarzı ve zihniyetinin tesirini muhafaza ettikleri görülür. Bunun yanında memlekette belli bir nüfuza sahip bulunan ulemanın reaksiyonundan da çekinmişlerdir.

Bu sebeple Tanzimat devrine bir düalite hâkim olmuştur. Medrese yanında mektep, şer'îye mahkemeleri yanında nizamiye mahkemeleri varlığını sürdürmüştür. Bu husus, Tanzimat devrinin en mühim hususiyetidir.

C. ADLİYE ISLAHATINDA ALINAN MODEL

Tanzimat ıslahatında Avrupa'nın baskısı mühim rol oynadığı gibi, bunların icrasında da Avrupa sistemi numune alınmıştır. Bu sistem iyi olduğu için değil, öncelikle güçlü olduğu içindir. Nitekim “güçlü olanın sözü geçer (el-hükmü li'l-gâlib)” prensibi tarih boyunca değişmez rol oynamıştır.

Tanzimat ıslahatının hemen hemen tamamında olduğu gibi adliyede de kültür cihetinden o zamanlar Avrupa'nın en gözde memleketi görülen Fransa'dan ilham alınmış; yeni müesseseler Fransız misaline göre teşkil edilmiştir. Bunda, Fransa ile eskiden beri süregelen dostane münasebetlerin yanında; Osmanlı bürokrat ve ıslahatçılarının Fransa'da tahsil görerek bu memleketin kültürüne aşinalıkları rol oynamıştır.

Ayrıca Fransa adliyesi, İngiltere, Avusturya ve Rusya'daki adli sisteme göre emsal olarak alınmaya daha elverişli idi. O devirde liberal mutlak monarşinin hâkim olduğu Fransa'nın idare tarzını, Osmanlı ricâli milli bünyeye daha elverişli görmüştür. İngiltere'nin demokratik siyasi sistemi, Tanzimatçıları ürkütmüştür. Rusya ve Avusturya, model alınmaya değer görülmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde idare ile adliye birbirinden ayrı olmadığı, Tanzimat devrinde de bir süre böyle devam ettiği, idarî ve adli ıslahatın birbirine paralel yürütüldüğü nazara

⁵ Davison, a.g.e., s. I, 88; Ortaylı, a.g.e., 1995, s. 159.

alınacak olursa, idarî ıslahata akseden Fransız örneğinin, adli reformlara da aksetmesi tabiidir.

Bu devirde çıkarılan yeni mevzuatın büyük ekseriyetinde Fransa'dan ilham alınmıştır. İdare ve buna paralel olarak adliye sahasındaki ıslahat, devre devre sadrazamlık yapan Reşid, Âli ve Said Paşalar tarafından yapılmıştır.

Ancak hepsinde zamanın önde gelen hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın birinci derecede rolü olmuş ve emeği geçmiştir. Bu sebeple, kanunlaştırılmada olduğu gibi, adliye ıslahatında da şer'î prensiplere riayete azami dikkat edilmiştir. Bu sebeple Tanzimat devrini ve bu devirde icra edilen ıslahatı, laikleşme olarak görmek isabetli değildir.

III. TANZİMAT DEVRİNDE ADLİYE TEŞKİLATI

A. İLK ISLAHAT: TİCARET MAHKEMELERİ

Klasik devirde Osmanlı teb'ası ile kendilerine ticaret için hükûmetçe izin verilen ve XIX. asır başlarında kendilerine beratlı Avrupa tüccarı denilen ecnebler arasındaki davalara tercüman hazır bulunduğu halde kadılar bakar; mevzuu dört bin akçeden fazla olan davalar Arz Odası'nda sadrazam huzurunda görülürdü.

1801 yılında gümrük emininin riyasetinde ecnebi ve yerli tacirlerden müteşekkil komisyonlar ticarî davalara bakmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı sıralarında bu komisyon, ticaret meclisi adıyla, yeni kurulan Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır.

1847 yılında ticaret meclisinin teşkilatı yeniden ele alınarak, ecneblerle alakalı davalarda, ecnebi devlet temsilciliklerinin seçtiği ecnebi azaların da yerlilerle eşit sayıda yer alması esası kabul edilmiştir. Aynı yıl bu ticaret meclisleri, ticaretin inkişaf etmiş olduğu başka Osmanlı şehirlerinde de açılmıştır.⁶

Ekseriyetle ticarî örfle göre karar veren ticaret meclisleri nezdinde, bu örfleri iyi bilen ecnebler avantajlı, fakat bundan mahrum olan yerli tüccar dezavantajlı vaziyetteydi. Gayrı müslim Osmanlı vatandaşları ise ömürlerinde gidip görmedikleri, dilini dahi bilmedikleri ecnebi devletlerin tâbiyetine girerek ecnebi statüsünün avantajlarından faydalanıyordu. Bu da müslüman yerli tüccarın aleyhine olmuştur.

Bu sebeple hükûmet, ticaret kanunları hazırlayıp neşretmeyi tercih etmiştir. Ecnebi ve yerli teb'a arasındaki ticaret, hukuk ve ceza davalarına bakmak üzere muhtelit (karma) mahkemeler kurulmasına dair 1856 tarihli İslahat Fermanı'nın hükümleri istikametinde 1860 yılında Fransız ticaret kanununun dördüncü kısmı iktibas edilerek, ticaret meclisleri "mahkeme" adını almış ve teşkilatı etraflı tanzim olunmuştur.

Yerlilerle ecnebler arasındaki davalarda, ecnebinin sefaret veya konsolosluğunca gönderilecek iki ecnebi aza ve bir de tercüman hazır bulunur. Ticaret mahkemesi olmayan yerlerde hukuk mahkemeleri ticarî davalara ticaret kanununa göre bakar. Ticaret mahkemelerinin verdiği kararlardan mevzuu beş bin kuruşu aşanlara, merkezdeki Divan-ı İstinaf'ta itiraz edilebilir. Burada verilen hükümler, -1868'de kurulan ve Yargıtay'ın atası olan- Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de temyiz olunabilir.

1875 yılında neşredilen Adalet Fermanı'nın hükümleri çerçevesinde, o güne kadar Ticaret Nezareti bünyesindeki ticaret mahkemeleri ve Divan-ı İstinaf, Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. İstanbul Ticaret Mahkemesi, taşradan gelen ticaret davalarının istinaf mercii haline gelmiştir. Mısır'da da 1875 yılında karma mahkemeler kurulmuştu; ancak burada ecnebi azaları sefaretler değil, hükûmet seçiyordu.

⁶ Cemaleddin, Halil/Asador, Herand, *Ecânibin Memâlik-i Osmaniyyede Hâiz Buldukları İmtiyazât-ı Adliyye*, İstanbul, 1331, s. 70-79.

Muhtelit (karma) ticaret mahkemeleri, 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılmasına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Taraflardan birinin ecnebi olduğu ceza davalarına ise münhasıran Osmanlı hâkimleri bakar ve muhakeme esnasında tercüman hazır bulunurdu.⁷

B. NİZAMİYE MAHKEMELERİ

1840 tarihinde kabul edilen ceza kanununun tatbiki büyük ölçüde Tanzimat prensiplerinin hayata geçirilmesi demek olduğundan, merkez ve taşrada kurulan meclisler idarî ve malî işlerin yanı sıra, muhakeme işiyle de vazifelendirilmiştir. Taşralarda memurlarla müslüman ve gayrı müslim halktan ileri gelenlerin katıldığı ve belde kadısının de aza olarak yer aldığı taşra meclisleri, bu kanun çerçevesinde karar vermekte; bunların mühim suçlara dair kararları merkezdeki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de temyizden tetkik edilip gerekirse yeniden muhakeme yapılmaktaydı.⁸ Meclis-i Vâlâ aynı zamanda merkezde işlenen suçlar için bidayet ve devlet memurları için idare mahkemesi fonksiyonunu icra ediyordu.⁹

1854 yılında idare ve adliyenin ayrılması yolunda mühim bir adım atılarak, merkez ve taşrada meclis-i tahkikat adında mahkemeler kurulmuş; bunlar sadece ceza davalarına bakmakla vazifelendirilmişlerdir. Bunların üst mercii de Meclis-i Vâlâ'dır.

1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi ile idare ile adliye birbirinden ayrılmış; taşra meclislerinin de adlî vazifeleri Fransız örneğine göre kurulan yeni nizamiye mahkemelerine verilmiştir. Öte yandan bu mahkemeler, ceza davalarının dışında muayyen bazı hukuk davalarına bakmakla da vazifelendirilmiştir. Köy ve nahiyelerde ihtiyar heyetleri sulh derecesinde vazife yapacak; adliye, bidayet, istinaf ve temyiz mahkemeleri şeklinde teşekkül edecektir.

Bu defa yeni mahkemelerle şer'îye mahkemeleri arasında vazife ihtilafı doğmuş ve devletin sonuna kadar da devam etmiştir. Bazı davalarda taraflara istediği mahkemeyi seçme hakkı verilmiştir. Nizamiye mahkemesinde görülen cinayet davalarında, tarafların eğer kısas ve diyet gibi şer'î hukuktan doğan şahsî talepleri varsa, bunlar şer'îye mahkemesine giderek buradan da ayrı bir hüküm çıkaracaktır. Zaman zaman her iki mahkemenin vazife sahasını tayin eden kararnameleşmişlerdir. Nizamiye mahkemelerinin vazife sahası, şer'îye mahkemelerinkiler aleyhine genişlemiş; son zamanlarda şahıs, aile ve miras ile kısas ve diyet dışındaki bütün davalara nizamiye mahkemeleri bakmıştır.

Tanzimat ıslahatı ile, Osmanlı hukukuna o zamana kadar rastlanmayan istinaf ve toplu hakim gibi müesseseler de girmiştir. Müslüman ve gayrı müslim azalardan müteşekkil nizamiye mahkemelerinin kararları, merkezdeki Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de temyiz edilebilmektedir.

1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ, 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-i Devlet adıyla iki kısma ayrılmıştır. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye reisi, nazır unvanıyla kabinenin azası iken; 1837 yılında klasik devirdeki çavuşbaşılık memuriyetinin yerini alan Divan-ı Deavi Nezareti 1875 yılında Adliye Nezareti'ne dönüştürülerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Ticaret Divan-ı İstinaf'ı da buraya bağlanmıştır.

⁷ Cemaleddin/Asador, a.g.e., s. 430 vd.

⁸ Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*; TODAİ, Ankara, 1974, s.13-31; Çadırcı, Musa, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu", Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, TTK, Ankara, 1985, ss.257-277; Shaw, Stanford, "Local Administrations in the Tanzimat"; 150. Yılında Tanzimat, TTK, Ankara, 1992, ss. 33-49.

⁹ Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*, TTK, Ankara, 1994, s. 118-121.

Gayrı müslimler, müslümanlar gibi medreselerde okuyamadıkları için hukuk bilgisinden oldukça mahrum, hatta cahil kimseler nizamî mahkemelere aza oluyorlardı. Bunun önüne geçebilmek maksadıyla, nizamiye mahkemeleri hâkimleri için 1869'da lise seviyesinde kurulmuş bulunan Mekteb-i Hukuk, 1880 yılında fakülte seviyesine getirilmiştir.

Hâkim tayinleri düzene bağlandı. Hâkimlerin teminat altında ve her türlü müdahaleden uzak olduğu ifade edildi. Nizamiye mahkemelerinde bir reis ve iki aza yer alır; kâfi miktarda yetişmiş eleman bulunmadığı için, kadı, hem şer'îye mahkemesinin, hem de nizamiye mahkemesinin ayrı ayrı reisliğini yapardı.

Azalardan biri zimmî olurdu. Pratikte bütün adlî işleri hukukçu olması itibariyle mahkeme reisi yürütürdü; çünkü azalar umumiyetle hukuk bilgisinden tamamen mahrum, hatta okur-yazar bile olmayan kimselerdi. Bu mahkemelerde gayrı müslimlerin müslümanlarla eşit temsili sözde kalmıştır. Çünkü üç kişilik bu mahkemelerde ekseriyet müslümanlarda olduğu için, bunların dediği olurdu. Tanzimat ıslahatının bir karakteri de bu göstermelik hükümlerdir.

1878 Osmanlı-Rus Harbinin mağlubiyetle bitmesinin ardından imzalanan Berlin Muahedesi esnasındaki ecnebi telkinler istikametinde, 1879 yılında mahkemelerde son bir tanzime gidildi. Fransa'dan ilhamla Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu kabul edildi. Bununla ilk defa müddeiumumluk (savcılık) getirilmiş; modern manada muhâmîlik (avukatlık) ve kâtib-i adllik (noterlik) kurulmuştur.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra toplu hâkim usulünden vazgeçilmek zorunda kalmış ve 1913'te sulh hâkimlikleri kurulmuştur. Adliye teşkilatı bu haliyle cumhuriyete kadar gelmiş; cumhuriyetten sonra 1924 yılında şer'îye mahkemeleri kaldırılarak nizamiye mahkemeleri memleketin yegâne umumi mahkemeleri olmuştur. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin dönüştüğü Mahkeme-i Temyiz de cumhuriyetten sonra Yargıtay adını almıştır.¹⁰

C. ŞER'İYE MAHKEMELERİ

Bir yandan nizamiye mahkemeleri adıyla yeni adlî merciler kurulurken, diğer taraftan devletin mutad adlî mercileri olan şer'îye mahkemeleri aslî hüviyetlerini muhafaza etmekle beraber, değişikliklerden nasibini almıştır.

Merkezî otoriteyi güçlendirmek ve ilmiye sınıfını siyasetten uzak tutmak endişesiyle, o zamana kadar daha çok istişarî vazifeleri bulunan Şeyhülislâmlığa adlî vazifeler de yüklendi. Kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın Süleymaniye'deki ağalık makamı o zamana kadar muayyen bir bürosu bulunmayan şeyhülislâma tahsis edildi. Şer'îye mahkemeleri, bu arada kazaskerler de, ilmiye sınıfının başı hâline gelen ve artık kabineye de katılan şeyhülislâma bağlandı. O zamana kadar sadrazam huzurunda görülen ve kadı mahkemelerinin kararları için temyiz mahkemesi vazifesi yapan Huzur Mürafaaları da buraya nakledildi. Vakıflarla alakalı davalara bakmak üzere Evkaf Mahkemesi kuruldu.

Eskiden beri adlî salahiyetlerin yanında sahip buldukları idarî, beledî ve malî salahiyetler kadılardan alınarak, üzerlerinde yalnızca dava görme vazifesi bırakıldı. Daha sonra adlî vazifeleri de daraltılarak, bir takım davalara bakma salahiyeti, yeni kurulan nizamiye mahkemelerine verildi. Ancak memlekette hâkimlik yapacak başka hukukçu bulunmadığı için, bu yeni mahkemelerin reisliği zarureten yine kadılara tevdi edildi.

¹⁰ Abdurrahman Adil, *Mahkeme-i Temyiz*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1312 (1894), s. 23 vd; Seçkin, Recai, *Yargıtay Tarihçesi Kuruluş ve İşleyişi*, Ankara Yarı Açık Cezaevi Basımevi,, Ankara, 1967, s. 58-59.

Böylece kadılar hem an'anevî şer'îye mahkemelerinde, hem de yeni nizamiye mahkemelerinde vazife yapar oldular.

Bu devirde ayrıca kadıların vaziyeti iyileştirilmeye çalışılarak, rütbe ve dereceleri tesbit edildi. Bu mesleğe ehil kimselerden imtihanla tayin yapılması; o zamana kadar muayyen müddetlerle tayin edilen kadıların artık muteber bir sebep olmaksızın azledilmemesi; önceleri mahkeme hasılatıyla geçinen kadıların artık diğer memurlarla beraber maaş bağlanması; kadıların vazife yerlerine ancak zaruri hallerde ve ehil kimselerden naip gönderebilmesi gibi yeni esaslar getirildi.

1854'de Muallimhane-i Nüvvab adıyla (sonradan Mekteb-i Nüvvab, daha sonra da Medrese-i Kudat) bir hukuk medresesi açılarak, kadıların buradan mezun olması şartı aranmaya başlandı. Kadıların verdikleri kararların temyizden tetkiki için Huzur Mürafaaları'nın yerine, 1862 yılında Meşihat'te (Şeyhülislâmlıkta) Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye kuruldu. Temyiz edilen şer'î mahkeme hükümlerinin şekli tetkiki Fetvahane'nin İlämat Odası'nda, maddî incelemesi de bu yeni mecliste yapılmaya başlandı.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra kadıların statüleri yeniden hukukî tanzime mevzu oldu. 1917 yılında şer'îye mahkemeleri Meşihat'ten alınarak Adliye Nezareti'ne bağlandı. Böylece kabineden de çıkartılan şeyhülislâm eskiden olduğu gibi sadece fetva fonksiyonuyla sınırlandırıldı. Ancak şer'îye mahkemelerini kaldırma, ilmiye sınıfının nüfuzunu tamamen kırma ve hukuku laikleştirme yolunda bir teşebbüs olarak görülen bu hal, üç sene devam edebildi. İttihat ve Terakki Fırkası düştükten sonra hemen eski hâle döndü.

Cumhuriyetten sonra laik hukuk sistemine geçilmiş ve dolayısıyla artık kendilerine ihtiyaç duyulmayan şer'îye mahkemeleri ve medreseler 1924 tarihli birer kanunla bütünüyle kaldırılmıştır.

Ç. İMTİYAZLI VİLÂYETLERDEKİ ISLAHAT

Adliye ıslahatı memleketin her tarafında yeknesak bir şekilde yapılamamıştır. İstanbul adliyesi -başşehir olması itibariyle- diğer vilâyetlerden az çok farklılık gösterirdi. 1870 ve 1871 tarihli nizamnamelerle payitahtın mahkemeler teşkilatı tanzim edilmiş; 1872 yılında da bu teşkilat ufak-tefek farklılıklarla memlekete teşmil edilmiştir.

Lübnan, Girit, Yemen gibi imtiyazlı vilâyetlerde adliye teşkilatı beldenin sosyal ve etnik hususiyetleri dikkate alınarak tanzim edildiği gibi; merkezle bağı iyice zayıflamış olan Mısır gibi imtiyazlı eyaletlerde adliye ıslahatı, mahallî otoritelerce, ancak merkezle aynı paralelde yapılmıştır.

1861'de Lübnan ve 1867'de Girit'te çıkan etnik kaynaklı isyanlar bastırıldıktan sonra burada müslüman ve gayri müslim halkın eşit sayıda yer aldığı mahkemeler teşkil edilmişti. Bu mahkemeler sonraları memleketin her yerinde kurulan nizamiye mahkemelerine numune teşkil etmiştir.

Mısır'da 1875'te karma mahkemeler kurulmuş, 1883 yılında da nizamiye mahkemelerine paralel biçimde ehliyet mahkemeleri kurularak şer'îye mahkemelerinde sadece şahıs, aile ve miras hukukuna dair davalara bakma vazifesi verilmiştir. Ayrıca şer'îye mahkemeleri için de bidayet, istinaf ve temyiz dereceleri getirilmiştir.¹¹

Yemen'in Zeydîlerin hâkim olduğu kuzey mıntıkasında nizamiye mahkemeleri kaldırılarak bunların vazifeleri eskiden olduğu gibi şer'îye mahkemelerine verilmiş; İkinci Meşrutiyet'ten sonra bu mezhepten de kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk defa sünnî olmayan bir mezhebin hukukî görüşlerinin tatbikine imkân verilmiş oluyordu.

¹¹ Mahmasâni, Subhi, *el-Evdau't-Teşriyye fi'l-Düveli'l-Arabiyye*, Beyrut, 1962, s. 227 vd.

İmtiyazlı vilâyetlerdeki adliye reformları hep bir takım zaruretler altında gerçekleştirilmiş; ancak bunlar sonradan memleket sathında kurulan adlî sisteme öncülük yapmıştır.

D. HUSUSİ MAHKEMELER

1. Cemaat Mahkemeleri

Zimmîler, yani gayrı müslim Osmanlı teb'ası, Tanzimat devrinde de eskiden olduğu gibi ahval-i şahsiye denilen şahıs, aile ve miras davalarını kendi ruhanî temsilcileri huzuruna götürebilirdi. Bu mahkemelerin kararları kati idi ve Osmanlı icra makamlarınca yerine getirilirdi. Bununla beraber zimmîler, bu sahadaki davalarını bile muntazam kanun yolu usulüne tâbi bulunan ve masrafı daha düşük Osmanlı mahkemelerine götürmeyi tercih ederlerdi.¹²

1856 Islahat Fermanı ile gayrı müslimlerin vaziyetinde ıslahat yapılacağı vaadi istikametinde yeniden tanzim olunan millet sistemiyle, imtiyazları teyid ve tevsî edilen (genişletilen) her cemaatin temsilciliklerinde, ruhanî ve cismanî işlere bakan birer meclis kuruldu. Bunlar cemaatin davalarına bakmaya başladı.

Ancak cemaatlerle hükûmet arasında bu adlî imtiyazın sınırı hakkında zaman zaman hayli sürtüşmeler yaşanmıştır. Osmanlı hükûmeti malî ciheti bulunan ve amme nizamı cihetiyle mühim gördüğü bazı hallerde gayrı müslimlerin davalarına müdahale etmek lüzumunu hissetmiştir. Mesela vârisler arasında yetimlerin de bulunduğu tereke taksiminde ve ayrıca gayrı menkule dair her türlü davalarda Osmanlı mahkemeleri salahiyyetli görülmüştür.

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile cemaat mahkemeleri tümüyle kaldırılarak, vazifeleri şer'îye mahkemelerine verilmiştir. Kadılar, artık gayrı müslim vatandaşların ahval-i şahsiye davalarına kendi hukukları çerçevesinde bakacaktı.

Her kesimden gelen büyük reaksiyon üzerine İttihatçı hükûmet düştükten sonra, 1919 yılında eski hâle dönülmüştür. Lozan Antlaşması ile cemaat mahkemeleri kaldırılmış; ancak cemaatlerin hukukî imtiyazlarının süreceği kabul edilmiştir. Türk hükûmeti, Batı hukukunu toptan ıktibas edince, cemaatler bu imtiyazlarından vazgeçmişlerdir.

2. Konsolosluk Mahkemeleri

İki tarafın da ecnebi olduğu davalara, eskiden olduğu gibi konsolosluk mahkemelerinde o ecnebinin kendi hukukuna göre bakılmaktaydı. Aynı ecnebi devlet teb'ası olmayanlar arasındaki davalara, bu devlet temsilciliklerince seçilmiş bir komisyon bakardı. Konsolosluk mahkemelerinin kararlarına karşı bağılı bulunduğu memleket mahkemelerinde itirazda bulunulabilirdi. Ancak bunlar umumiyetle parayı verenin haklı çıktığı mahkemeler olarak görülmüştür.¹³ 1914 senesinde kapitülasyonların tek taraflı kaldırılmasıyla konsolosluk mahkemeleri tarihe karışmış; Lozan Antlaşması da bu statüyü teyit etmiştir.

¹² Câbirzâde Mehmed Şevki, *Ta'yin-i Mercî*, İstanbul, 1322, s. 225; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale, İstanbul, 1990, s. 41

¹³ Cemaleddin/Asador, a.g.e., s. 161 vd.

3. İdare Mahkemeleri

Tanzimat devrinde idarî kaza da Fransız örneğine göre tanzim edilmiştir. Klasik devirde gerek Divan-ı Hümayun ve kazaskerler, gerekse kadılar, halkın idareden şikâyetlerine bakardı. Anglo-Saksonlarda da cari olan bu sisteme, idare hukukunda “adlî rejim” denir. Tanzimat’ın ilk devresinde merkez ve taşrada kurulan meclisler, gerek memur muhakemesi ve gerekse idare ile şahıslar arasındaki davalara bakmakla vazifelendirildi.

1864 yılından sonra tam manasıyla Kıta Avrupası’ndaki “idarî rejim”e geçilerek, taşralardaki idare meclisleri bu davalara bakmaya başlamıştır. Merkezdeki Şûrâ-i Devlet de kurulduğu 1868 yılından itibaren bu meclislerin kararlarına karşı bir temyiz mercii olmuştur.

İdare ile şahıslar arasındaki ihtilafların halli işi, Birinci Meşrutiyet’ten sonra bir ara umumi mahkemelere (nizamiye mahkemelerine) verilmiş; idare mahkemelerinde yalnızca memur muhakemesi işi kalmıştır. Şûrâ-i Devlet, cumhuriyetten sonra Danıştay adını almıştır.¹⁴

4. Askerî Mahkemeler

Eselden ordu mensuplarının davalarına yine rütbeli ordu mensupları tarafından hususi kanunlara göre bakılır ve hükümler yine burada yerine getirilirdi. Tanzimat devrinde Fransız örneğine göre yeni askerî ceza kanunları çıkarılmış; bununla alakalı davalara bidayeten (ilk derecede) bakma vazifesi, divan-ı harplere; bunların kararlarını temyizen tetkik vazifesi de sonradan divan-ı temyiz adını alan divan-ı tecessüse verilmiştir.¹⁵

NETİCE

Tanzimat devrinde teşebbüs edilen ıslahatlar, gerek malî imkânsızlıklar, gerekse iç ve dış reaksiyonlar sebebiyle ileri götürülemedi. Umulan hedeflere ne yazık ki tam manasıyla varılamamıştır. Bu devirde adliye sahasında yapılan ıslahat, diğerlerinde de olduğu gibi kimseyi memnun edememiştir. Müslüman teb’a bunları an’anevî usullerden uzaklaşma olarak görmüş; hükûmete karşı sadakat ve emniyeti azalmıştır. Asırlardır siyasi hayatta hiç değilse teorik olarak birinci sınıf statüde bulunan Müslümanlar, gayri müslimlerin kendileriyle aynı seviyeye getirilmesini haysiyet kırıcı bulmuşlardır.

Baskılarıyla hükûmeti ıslahata iten yabancı devletler yapılanları kâfi görmemiş; baskılarını giderek arttırmışlardır. Avrupa’nın baskısına sebep ve dolayısıyla ıslahata mevzu olan gayri müslim teb’a ise yapılanlardan asla tatmin olmamıştır. Bütün yapılanların göz boyamadan ibaret ve göstermelik olduğuna kanaat getirmişler; öte yandan müslümanların hakimiyeti yerine kendi ruhanî liderlerinin veya mahallî temsilcilerinin tahakkümüne düşmüşlerdir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Babiâli de bu işi savsaklamaya büyük gayret sarfetmiş; otoritesinin sarsılacağından korktuğu için, ıslahat hususunda her zaman çok istekli olmamıştır. Hukuk ve bilhassa adliye sahasında radikal ıslahat yapmakla, an’anevî düzen ve dinî kaidelerin haleldar edileceğinden korkulmuş; ulema ve halkın reaksiyonundan çekinilmiştir. İslahat hususunda Babiâli ile Saray arasında da çoğu zaman bir ahenk olmamıştır.

¹⁴ İbrahim Hakkı Paşa, *Hukuk-ı İdare*, İstanbul, 1328, s. 258 vd; Mehmed Şevki, a.g.e., s. 267, 280 vd; Görelî, İ. Hakkı, *Devlet Şurası*, Yeni Matbaa, Ankara, 1953, s. 13 vd.

¹⁵ Hüseyin Avni, *Askerî Ceza Kanunu Şerhi*, Neşreden: Mihran, ty., 88 vd; Seviğ, Vasfî Raşidi, *Askerî Adalet*, Birinci kısım, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, 1955, 60 vd.

Biraz da bu sebeplerden memlekette adliye hususunda bir düalite doğmuş; hangi davanın hangi mercide görüleceğini anlamaktan hâkimler bile âciz kalmışlardır. Adliye ıslahatının semere vermesi için lazım gelen sayıda eleman bulunamamış; vaktiyle ilmiye sınıfına girmek için çok kimse yarışırken; mahkemelerde hâkimlik yapmak üzere çok az hukukçu yetişmiştir. Müslüman hâkimler medrese mezunu, hukuk kahsili görmüş kimseler olmasına mukabil; gidebilecekleri bir hukuk mektebi bulunmadığı için gayri müslimlerden -bilhassa ilk zamanlar- okur-yazar bile olmayanları, sırf zimmî kontenjanını doldurma endişesiyle mahkemelere aza olmuşlardır. Burada ekseriyet müslümanlarda kaldığı için, gayri müslim azaların varlığı göstermelik olmuştur. Yetişmiş eleman azlığı sebebiyle nizamiye mahkemelerinin başına hâkim sıfatıyla kadılar getirilmiş; çoğu beldede kadılar hem şer'îye ve hem de nizamiye mahkemelerinde davalara bakmıştır.

Bir ecnebi ile yerli arasındaki ihtilaflara bakan karma mahkemelerde ecnebi azalar da yer aldığından bu hal, çoğu zaman bunların tâbiyetinde buldukları devletlerin mahkemelere ve muhakeme safahatına müdahalesine yol açmıştır. Gayri müslim teb'a, ecnebilere tanınan imtiyazlardan yararlanmak için, ecnebi devletlerin tâbiyetine girmeye başlamıştır.

Şurası unutulmamalıdır ki, değişmenin bedeli olduğu gibi, değişmemenin de bir bedeli vardır. İnsanların ve cemiyetlerin başlangıçta çoğu zaman değişime karşı reaksiyon göstermeleri, yaradılışlarındaki tutuculuktan kaynaklanır. Yerleşik inançlar ve an'aneler, yeniliklere -müspet de olsalar- hüsnu kabul göstermeyi engeller. Bu tabii bir haldir. Osmanlı Devleti'ne de benzeri olmuştur.

Bütün bunlarla beraber, Tanzimat devri adlî ıslahatı, ecnebi baskının eseri oluşuna, düalitesine, ciddî bir çalışmanın mahsulü olmayışına, taklitçi vasfına rağmen, devlet müesseselerini bir müddet daha ayakta tutarak çözülmeyi geciktirmiştir. Bu devirde kurulan yeni adliye teşkilatı, cumhuriyet sonrasında da çok az ve şekli değişikliklerle varlığını devam ettirmiştir.

ATIFLAR

- Abdurrahman Adil, *Mahkeme-i Temyiz*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1312 (1894).
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, TTK, Ankara, 1991.
- Baysun, Cavit, “Mustafa Reşit Paşa”, *Tanzimat I*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1940.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı, İstanbul, 1978.
- Câbirzâde Mehmed Şevki, *Ta’yin-i Merci*, İstanbul, 1322.
- Cemaleddin, Halil/Asador, *Herand, Ecânibin Memâlik-i Osmaniyyede Hâiz Buldukları İmtiyazât-ı Adliyye*, İstanbul, 1331.
- Çadırcı, Musa, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu”, *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, TTK, Ankara, 1985, ss. 257-277.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, C.I, Çev.: Osman Akinhay, Papirüs Yay., İstanbul, 1997.
- Engelhardt, Ed., *Tanzimat*, Çev.: Ayda Düz, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1975.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, Risale, İstanbul, 1990.
- Görelî, İ. Hakkı, *Devlet Şurası*, Yeni Matbaa, Ankara, 1953.
- Hüseyin Avni, *Askeri Ceza Kanunu Şerhi*, Neşreden: Mihran, ty.
- İbrahim Hakkı Paşa, *Hukuk-ı İdare*, İstanbul, 1328.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara, 1991.
- Mahmasânî, Subhî, *el-Evdau’t-Teşriyye fi’l-Düveli’l-Arabiyye*, Beyrut, 1962.
- Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev.: Can Yücel, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, TODAİ, Ankara, 1974.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, 3. baskı.
- Sabit, *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye*, İstanbul, 1302.
- Seçkin, Recai, *Yargıtay Tarihçesi Kuruluş ve İşleyişi*, Ankara Yarı Açık Cezaevi Basımevi,, Ankara, 1967.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*, TTK, Ankara, 1994.
- Seviğ, Vasfi Raşidi, *Askeri Adalet, Birinci kısım*, A.Ü.H.F. Yayını, Ankara, 1955.
- Shaw, Stanford, “Local Administrations in the Tanzimat”; *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1992, ss. 33-49.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman Adil, *Mahkeme-i Temyiz*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1312. Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, Haz.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz: Cavid Baysun, 1-12, Ankara, 1991, 3.b.; 40-Tetimme, Ankara, 1986, 2.b. Ahmed Lûtfî, *Mir'at-ı Adalet*, İstanbul, 1304. Aydın, M. Âkif “Divan-ı Ahkam-ı Adliye”, *İslâm Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı. Baysun, Cavit, “Mustafa Reşit Paşa”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940. Belgesay, M. Reşit, “Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940. Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978. Berki, Ali Himmet, *İslâmda Kazâ*, Ankara, 1962. Bilge, Necip, “Adliye Mahkemelerinin Kuruluşu”, *Adliye Mahkemelerinin Kuruluşu Kanunu Tasarısı ve Hâkimler ve Savcılar Kanunu Tasarısı Hakkında Seminer*, AÜHF Özel Hukuk Enstitüsü, Ankara 1964, ss. 8-36. Bingöl, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu*, Eskişehir, 2004. Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, Ankara 1996. Cabirzade Mehmed Şevki, *Ta’yin-i Mercî*, İstanbul 1322. Cox, Samuel Sullivan, *Diversions of A Diplomat in Turkey*, New York, 1893. Çadırcı, Musa, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu”, *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara, 1985, ss. 257-277. Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, 2.b. Davison, Roderic, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, 2 C, Terc.: O. Akınhay, İstanbul, 1997. Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezâreti, Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2008. Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku*, İstanbul, 2017, 5.b. Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul 2018, 2.b. Eliot, Charles, *Avrupa’daki Türkiye*, Terc.: A. Sınar-Ş. S. Türet, İstanbul, ty. Engelhardt (Ed.), *Tanzimat*, Terc. A. Düz, İstanbul, 1975. Eren, Cevat, “Tanzimat”, *İslâm Ansiklopedisi*, Maarif Vekâleti. Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, İstanbul, 1990. Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul, 1992. Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, Terc.: L. Boyacı-İ. Akyol, İstanbul, 1994. Gedikli, Fethi, *Şura-yı Devlet*, İstanbul 2018. Gökbilgin, Tayyib, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkisi”, *Belleten*, C. XXXI, 1967, S.121, Y. Ocak 1967, ss. 93-111. Görelî, İ. Hakkı, *Devlet Şurası*, Ankara, 1953. Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecânibin Memâlik-i Osmanîyye’de Hâiz Buldukları İmtiyazat-ı Adliyye*, İstanbul, 1331. Horvâth, Béla, *Anadolu 1913*, Terc.: Tarık Demirkan, İstanbul, 1997, 2. b. Hüseyin Avni, *Askerî Ceza Kanunu Şerhi*, Mihran. İbrahim Hakkı Paşa, *Hukuk-u İdare*, İstanbul, 1328. İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, 3.b. İnalçık, Halil, “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, C. LI, Y. 1988, ss. 361-424. İsmail Sem’î, *Usul-i Muhakemenin Tarihçesi*, İstanbul, 1324. Karal, Enver Ziya, “Gülhâne Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, ss. 581-601. Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, 3.b. Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Terc.: M. Kıratlı, Ankara, 1993. Mahmud Esad, *Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye*, İstanbul, 1306. Mahmasânî, Subhî, *el-Evdâ’u’l-Teşrî’iyye fi’l-Düvel-i Arabiyye*, Beyrut, 1962, 2.b. Mardin, Ebülûla, “Kadı”, *İslâm Ansiklopedisi*, Maarif Vekâleti. Mardin, Ebülûla, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul 1946. Maoz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840- 1861*, Oxford, 1968. Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İstanbul, 1337. Onar, S. Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. I, İstanbul, 1966, 3.b. Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1995, 3.b. Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974. Ostrorog, Count Léon, *Ankara Reformu*, Terc.: Y. Z. Kavakçı, İstanbul, 1972. Özer, Y. Ziya, “Adalet Teşkilâtının Tarihi Tekâmülü”, *Adliye Ceridisi*, Y. 1936, ss. 1401-1412. Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Terc.: C. Yücel, Ankara, 1988, 2.b. Rubin, Avi, “Ottoman Judicial Change in the Age of Modernity: A Reappraisal”, *History Compass*, 7/1 (2009): 119–140. Rubin, Avi, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*, New York: Palgrave Macmillan, 2011. Sâbit, *Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye*, İstanbul, 1302. Said Paşa, *Hâtrât*, Dersaadet, 1328. Said, *Mehâkim*,

Dersaadet, 1306. Schacht, Joseph, "Mahkeme", *İslâm Ansiklopedisi*, Maarif Vekâleti. Schacht, Joseph, *An Introduction to İslâmic Law*, Oxford, 1966, 2nd edition. Seçkin, Recai, *Yargıtay*, Ankara, 1967. Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye*, Ankara, 1994. Shaw, Ezel Kural, "Tanzimat Provincial Reform As Compared With European Models", Yıldız, Hakkı Dursun (Ed.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, ss. 51-67. Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Terc.: M. Harmancı, İstanbul, 1983. Shaw, Stanford J., "Merkezi Yasama Meclisleri", Terc.: Püren Özgören, *Tarih ve Toplum*, S. 76, Nisan 1990, ss. 11-16/203-207; S. 77, Mayıs 1990, ss. 40-47/296-303. Shaw, Stanford J., "Local Administrations in the Tanzimat", Yıldız, Hakkı Dursun (Ed.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, ss. 33-49. Seviğ, Vasfî Raşid, *Askeri Adalet*, Birinci Kısım, Ankara, 1955. Taşkın, Rifat, *Askeri Ceza Kanunu-Şerh*, Ankara, 1944, 7.b. Tönük, Vecihi, *Türkiyede İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum*, Ankara, 1945. Tural, Erkan, "Osmanlı Taşrasında Fransa Etkisi", *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Ankara, 2015, ss. 69-96. Ubcini, M. A., *1855'de Türkiye*, Terc.: Ayda Düz, İstanbul, 1977. Ubcini, M. A., *Türkiye-1850*, Terc.: Cemal Karaağaçlı, İstanbul, ty. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, 3.b. Üçok, Coşkun, "Savcılıkların Avrupa Hukukunda Gelişmesi ve Türkiye'de Kuruluşu", *Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan*, AÜHF, Y. 1964, ss. 35-48. Velidedeoğlu, H. Veldet, "Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer'î Hukuktan Laik Hukuka Geçiş", *Yargıtay Yüzüncü Yıldönümü Armağanı*, İstanbul, 1968, ss. 705-724. Yaman, Talat Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdare-sinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Denemesi*, İstanbul, 1940. Yavuz, Hulûsi, "Adliye Nezâreti: Kuruluşu, Teşkilât ve İşleyişi", *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul 1991. Yurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1981. Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, C. XXXVIII, S. 152, Y. 1974, ss. 657-708. Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, 1996, 2.b.